

Αλεξάνδρα Κορωναίου*

ΑΠΟΜΥΘΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΣΗΜΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο πραγματεύεται τις αλλαγές που γνωρίζουν οι κοινωνικές σημασίες της εργασιακής δραστηριότητας στις λεγόμενες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Στη μακρά διάρκεια της ιστορίας, η εργασία μετατρέπεται από ιερό καθήκον και υποχρέωση του ατόμου προς την κοινωνία σε μια δραστηριότητα της οποίας η αξία εξαρτάται από το τι επιτρέπει και τι απαγορεύει στο άτομο να πραγματοποιήσει σε άλλους τομείς της ζωής του (οικογένεια, κατανάλωση, ελεύθερος χρόνος). Με αυτή την έννοια, δε βρισκόμαστε μπροστά στο τέλος της εργασίας, όπως λέγεται, αλλά στο τέλος μιας ορισμένης ιστορικής σημασίας της εργασίας, η οποία παραμένει ωστόσο κύριος τόπος και χρόνος των κοινωνικών ανισοτήτων.

Η ανακάλυψη των ιστορικών διαδικασιών οι οποίες συνέβαλαν, ώστε η ανθρώπινη δραστηριότητα που ονομάζουμε εργασία να θεωρείται σήμερα μια δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες, και μάλιστα λιγότερο ικανοποιητική από τις άλλες, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί όλο και περισσότερο τους κοινωνικούς επιστήμονες των ανεπτυγμένων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Οι κοινωνίες αυτές, αφού, δίχως ηθικούς ενδοιασμούς και ανθρωπιστικές ευαισθησίες, εξάντλησαν και την τελευταία ανθρώπινη δύναμη στο βωμό της οικονομικής ανάπτυξης, καλούνται σήμερα να «λύσουν» το πρόβλημα της ανεργίας που πλήττει 20 εκατομμύρια ανθρώπους στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

* Επίκουρη καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Το πρόβλημα της ανεργίας τίθεται, όμως, με νέους όρους και οι αργαίες αλλαγές στην αγορά εργασίας δεν αφορούν αποκλειστικά την αναδιάρθρωση των υφιστάμενων οικονομικών δομών. Πρόκειται για αλλαγές οι οποίες υπερβαίνουν την οικονομική σφαίρα, επηρεάζουν τις νοοτροπίες των ανθρώπων της εποχής μας και μετασχηματίζουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των εργαζόμενων γυναικών και ανδρών για την εργασία.

Για μια πληρέστερη κατανόηση των αλλαγών που διακυβεύονται στις κοινωνίες οι οποίες επί αιώνες αγωνίστηκαν να επιβάλουν στους ανθρώπους την ηθική του Προμηθέα, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στο ιδεολογικό υπόβαθρο που αναγόρευσε την εργασία σε πρωταρχικό καθήκον και ιερή υποχρέωση του ατόμου.

* * *

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η προσηγυθείσα βιομηχανική επανάσταση έχει ολοκληρώσει δύο σημαντικές ιστορικές διεργασίες: την επέκταση και καθιέρωση της μισθωτής εργασίας και την ανάπτυξη της εργατικής τάξης. Στις βιομηχανικές κοινωνίες, η οικογενειακή και προσωπική ζωή, η εκπαίδευση, οι εκτός εργασίας δραστηριότητες, οι διαπροσωπικές και κοινωνικές σχέσεις δομούνται με βάση την οικονομική δραστηριότητα και η εργασία αναγορεύεται σε πρωταρχικό καθήκον του ατόμου προς την κοινωνία. Η ηθικοπρακτική της εργασιακής δραστηριότητας επιβάλλεται σταδιακά σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Η εργασία από αναγκαστική ανθρώπινη δραστηριότητα μετατρέπεται σε βασική αξία της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα από τη συνάρθρωση πολλών αλληλένδετων ιδεολογικών προτάσεων:¹

- Η ανθρώπινη ύπαρξη ορίζεται, οντολογικά τουλάχιστον, ως ύπαρξη του καθήκοντος. Η εμπορευματοποιημένη εργασία είναι το σημαντικότερο μέσο για την εκπλήρωση της αποστολής του ατόμου στον κόσμο και την εξασφάλιση τη σωτηρίας της ψυχής του στον «άλλο» κόσμο.
- Η έννοια του καθήκοντος πλαισιώνεται με ένα πλήθος ηθικών αρχών και κοινωνικών κανόνων που ωθούν το άτομο, αφενός, να γίνει υπεύθυνο απέναντι στους άλλους και τον εαυτό του και, αφετέρου, να υιοθετήσει μια ορθολογική στάση απέναντι στη ζωή. Η προσπάθεια, ο κόπος, η πρό-

1. Για μια πληρέστερη ανάλυση των ιδεολογιών που στήριξαν τις λεγόμενες κοινωνίες της εργασίας, βλ. A. Gorz, 1991, *Métamorphoses du travail. Quête du sens. Critique de la raison économique*, Παρίσι, εκδ. Galilée.

βλεψη, η αποταμίευση κ.λπ., είναι ουσιαστικές συνιστώσες τόσο της ιδεολογίας όσο και της πρακτικής που κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή.

– Η πραγμάτωση του ατόμου δεν είναι απλώς μια προσωπική υπόθεση, αλλά μια μακρόχρονη και επίπονη πορεία η οποία υπόκειται στη συλλογική δράση και τον έλεγχο της κοινότητας. Το άτομο κατέχει μια θέση στην κοινότητα παίζοντας συγκεκριμένους «ρόλους». Ο εργάτης και ο άνεργος, ο πλούσιος και ο φτωχός, ο άνδρας και η γυναίκα αντιπροσωπεύουν «ρόλους» οι οποίοι υπαγορεύονται πρωτίστως από τα καθήκοντα των ατόμων μέσα στην κοινωνία. Με δυο λόγια, το άτομο αυτής της εποχής έχει κυρίως καθήκοντα. Από αυτή την άποψη, είναι εξαιρετικά γόνιμη η ανάγνωση της εξέλιξης του δυτικού πολιτισμού, την οποία προτείνει ο Norbert Elias, ως ιστορίας των καθηκόντων και των ελευθεριών του ατόμου μέσα στην εκάστοτε κοινωνική δομή.²

Το μόνο δικαίωμα το οποίο έχει το άτομο αυτής της ιστορικής περιόδου είναι το δικαίωμα στην εργασία. Ένα άλλο δικαίωμα, το *Δικαίωμα στην Τεμπελιά* (Paul Lafargue), καταδικάζεται αυστηρότατα με βάση το ηθικό ρητό «αργία μήτηρ πάσης κακίας». Η αυστηρότητα δεν είναι καθόλου τυχαία, αφού οι προλετάριοι της εποχής είναι εξαιρετικά επιρρεπείς σε επικίνδυνες για την αστική τάξη συμπεριφορές (αλκοολισμός, χαρτοπαιξία, εγκατάλειψη της οικογενειακής εστίας, άσκοπη περιπλάνηση, ποταπές απολαύσεις, κ.λπ.). Όμως, «ο μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω», και η εργατική τάξη, αφού βιώσει την αθλιότητα των βιομηχανικών γκέτο της εποχής, ενστερνίζεται τελικά τα οράματα της συλλογικής ευημερίας και της κοινωνικής προόδου.

– Είναι γνωστό επίσης ότι σε όλη αυτή την περίοδο *εργασία και καθήκον* είναι έννοιες με διαφορετικό περιεχόμενο για τα δύο φύλα. Ο διαχωρισμός και η εξειδίκευση του χώρου εργασίας, καθώς και η αυστηρή οριοθέ-

2. Το μνημειώδες έργο του Ν. Ελίας, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, θα μπορούσε πράγματι να διαβαστεί ως ιστορία των ατομικών και κοινωνικών καθηκόντων και ελευθεριών στις δυτικές κοινωνίες. Όπως ο ίδιος αναφέρει για το έργο του: «Στο πλαίσιο αυτού του προσωρινού σχεδιασματος μιας θεωρίας του πολιτισμού, επεξεργάστηκα ένα μοντέλο των πιθανών συναφειών ανάμεσα στη μακροπρόθεσμη μεταβολή των ανθρώπινων ατομικών δομών προς την κατεύθυνση μιας εδραίωσης και διαφοροποίησης των ελέγχων του συναισθηματος και στη μακροπρόθεσμη μεταβολή των σχηματισμών, που συγκροτούν μεταξὺ τους οι άνθρωποι, προς την κατεύθυνση ενός υψηλότερου δείκτη διαφοροποίησης και ενοποίησης, π.χ. προς μια διαφοροποίηση και διεύρυνση των δεσμών αλληλεξάρτησης και προς μια εδραίωση των "κρατικών ελέγχων"». Βλ. Ν. Ελίας, 1997, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τόμ. Α', Νεφέλη, σ. 13.

τηση ανάμεσα στο χώρο εργασίας και την κατοικία, ενισχύουν τις διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο άντρας επωμίζεται το βάρος της μισθωτής εργασίας, ένα βάρος που του εξασφαλίζει, ωστόσο, τον οικονομικό έλεγχο και τη διαχείριση των οικογενειακών πόρων. Σταδιακά, αυτός θα αποτελέσει τον κύριο συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην οικογενειακή και την κοινωνική ζωή.

Αντιθέτως, η γυναίκα αφοσιώνεται στο καθήκον της διατήρησης και ανανέωσης της εργασιακής δύναμης του άντρα, καθώς και της προσφοράς ανθρώπινου δυναμικού στην ανάπτυξη του βιομηχανικού κόσμου. Ωστόσο, ο γυναικείος ρόλος δεν περιορίζεται ανστηρά στην ανατροφή των παιδιών και τη φροντίδα του σπιτιού, αφού ένα σημαντικό ποσοστό φτωχών γυναικών εργάζεται ως υπηρεσιακό ή βιομηχανικό προσωπικό.

– Η υποταγή του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο και η εκπλήρωση των ποικίλων καθηκόντων του νοηματοδοτούνται και νομιμοποιούνται από την ίδια την κοινωνία, η οποία εγγυάται την ατομική και κοινωνική ασφάλεια των μελών της. Επιπλέον, η κοινωνία υπόσχεται ως αντάλλαγμα τη διαρκή οικονομική ανάπτυξη, τη συλλογική ευημερία και την κοινωνική πρόοδο. Παρά τις δυσκολίες και τις συγκρούσεις που γνωρίζουν οι κοινωνίες της εργασίας, το συλλογικό πρόταγμα παραμένει σταθερά προσανατολισμένο στην κατεύθυνση της Προόδου και της Ανάπτυξης.

Η διαμόρφωση του *κοινωνικού έθνους*,³ που μόλις περιγράψαμε, είναι μια μακρόχρονη ιστορία συνυφασμένη με την εξέλιξη του αστικού δυτικού πολιτισμού. Είναι αδύνατο να αναφερθούμε εδώ εκτενώς σε αυτή την ιστορία. Επισημαίνουμε απλώς ως σημαντικούς σταθμούς τη μετάβαση των αγροτικών πληθυσμών στις πόλεις και την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων και των τεχνών. Ο αστός τεχνίτης κατασκευάζει εργαλεία, μετράει το χρόνο με το ρολόι και πιστεύει ότι ο χρόνος είναι χρήμα. Με την ακατάπαυστη εργασία του θα κυριαρχήσει στο προσκήνιο της ιστορίας, θα γίνει επιχειρηματίας και θα επιβάλει την επέκταση του εμπορίου και της οικονομικής αγοράς.

3. Προσδιορίζουμε το κοινωνικό έθος ως σύστημα πεποιθήσεων, αξιών, κανόνων και προτύπων που προσανατολίζουν, δίχως να προκαθορίζουν, την ατομική συμπεριφορά και την κοινωνική δράση στο πλαίσιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Με αυτή την έννοια, το έθος δεν αποτελεί παγιωμένη δομή ή αφηρημένη ουσία αλλά ιστορικό και κοινωνικό παραγόμενο που υπόκειται σε αλλαγές. Βλ., σχετικά, το άρθρο μας, «Η κοινωνική δυναμική των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου», *Σύγχρονα Θέματα*, Ιαν. - Μάρ. 1995, τεύχ. 54, σ. 102-106.

Τα ιδεολογικά στοιχεία που διαμορφώνουν και αποκρυσταλλώνουν τη νέα αντίληψη για την εργασία, το χρόνο και το χρήμα υπάρχουν στους σοφούς της Αναγέννησης και στους εκφραστές της Μεταρρύθμισης, στις ρίζες των ιουδαιοχριστιανικής μας παράδοσης, στο Διαφωτισμό και το Ρομαντισμό. Αρκεί να ανατρέξουμε στα σχολικά εγχειρίδια, στους μύθους του Αισώπου και στις παροιμίες που εξυμνούν την εργασία, τον κόπο και τον πόνο, για να ανακαλύψουμε τα μυθικά ερείσματα της νέας κατάστασης πραγμάτων. Άλλωστε, ο μύθος δεν είναι παρά μια αφήγηση που περιγράφει τους τρόπους με τους οποίους αυτό που υπάρχει σήμερα κατασκευάστηκε μέσα στο χρόνο.

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΝΑΙ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗ

Η εργασία είναι ευλογημένη. Την ευλόγησε ο ίδιος ο Θεός που δημιούργησε τον κόσμο. Στον άνθρωπο έδωσε όλα τα εφόδια, ώστε με χαρά να δημιουργεί και να προκόβει, για να γίνει άρχοντας της γης.

Η εργασία είναι ευλογημένη. Κι ο Ιησούς από μικρός δούλεψε στο εργαστήριο του Ιωσήφ. Κι όταν ήρθε η ώρα να κάνει αυτό για το οποίο ήρθε στη γη, δούλεψε και πάλι αλλά διαφορετικά: Με αγάπη δίδαξε το λόγο του Θεού και παρηγορούσε τους ανθρώπους. «Ο πατέρας μου εξακολουθεί να εργάζεται. Γι' αυτό κι εγώ εργάζομαι», είπε ο Χριστός σε μια ομιλία του.

Και οι μαθητές του Χριστού εργάζονταν. Ο καθένας είχε το επάγγελμά του. Και όταν ακολούθησαν τον Ιησού εργάζονταν όλοι μαζί σαν αδέρφια.

Ο Απόστολος Παύλος έφτιαχνε σκηνές, για να κερδίζει το ψωμί του. Κάποτε μάλιστα είπε: «Όποιος δε θέλει να εργάζεται να μην τρώει κιόλας. Στο όνομα του Κυρίου μας Ιησού Χριστού όλοι πρέπει να εργάζονται τίμια, για να βγάζουν το ψωμί τους».⁴

Ποιος δε γνωρίζει την ιστορία του μέρμηγκα και του τζίτζικα ή την παραβολή του άσωτου υιού, που ακόμη διδάσκονται στα σχολεία, αντιπαραθέτοντας το θετικό πρότυπο της παραγωγικότητας στο αρνητικό πρότυπο της ανέμελης τεμπελιάς; Άλλωστε το ίδιο το σχολικό σύστημα, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των σχολικών γνώσεων, είναι σπουδαία διδαχή των βασικών κοινωνικών καταναγκασμών της εργασίας και του χρόνου, δηλαδή του πειθαρχημένου χρόνου.

4. Το παραπάνω απόσπασμα είναι από το σχολικό εγχειρίδιο της Γ' Δημοτικού *Η Ζωή με το Χριστό*, 1997, εκδ. ΟΕΔΒ, σ. 52.

Είναι γεγονός ότι η νέα βιομηχανική εποχή δε θα μπορούσε να υπάρξει δίχως την κατασκευή μιας νέας αναπαράστασης του χρόνου. Μιας αναπαράστασης που διαμορφώνεται στο εργοστάσιο αλλά και στο σχολείο, χρησιμοποιώντας παλιούς και νέους μύθους, ιερά κείμενα και παιδικά παραμύθια.

Όλοι οι ευρύτατα διαδεδομένοι μύθοι περιστρέφονται γύρω από την εργασία, τον ορθό λόγο και την υπευθυνότητα. Όταν ο Προμηθέας κλέβει τη φωτιά από τον Πατέρα-Δία, δε γίνεται σύμβολο της εξέγερσης αλλά του πολιτισμού. Με δυο λόγια, οι μυθικές φυσιογνωμίες που δεσπόζουν μέχρι σήμερα δεν εκφράζουν τις ιστορικές κοινωνίες της εργασίας, αλλά ολόκληρη την ανθρωπότητα αφιερωμένη διαχρονικά στην εργασία.

Η νέα εποχή απαιτεί μια νέα εποποιία. Η κατάκτηση και ο μετασχηματισμός του κόσμου μέσω της εργασίας αποτελούν ηρωϊσμό, που δεν εκφράζεται πλέον στις πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά στις ταπεινές καθημερινές κινήσεις του απλού εργαζόμενου. Στην προμετωπίδα του νέου πολιτισμού βρίσκουμε τη νομιμοποιητική επίκληση των θεμελιωδών μύθων του δυτικού κόσμου. Στα θεμέλιά του όμως υπάρχει ένας συγκροτημένος κώδικας ηθικών επιταγών και θρησκευτικών παραδόσεων, που κατευθύνουν την καθημερινή ζωή και ρυθμίζουν τις ανθρωπίνες δραστηριότητες μέσα στο χρόνο και το χώρο.

Όλες οι ιστορικές μελέτες για το πνεύμα και τις ρίζες του καπιταλισμού συμβάλλουν στην κατανόηση των κινήτρων του επιχειρηματία, του έμπορου, του χρηματιστή, του βιομήχανου, δηλαδή της θριαμβεύουσας αστικής τάξης. Η προσαρμογή της αστικής τάξης στο νέο εργασιακό έθος είναι απαραίτητη στο βαθμό που της παρέχει, συγχρόνως, την άσκηση των ηθικοθρησκευτικών καθηκόντων και την κοινωνική άνοδο. Από τη σκοπιά αυτή, ο Ελβετός κοινωνιολόγος της εργασίας Christian Lalive d' Epinay θεωρεί ότι δεν υπάρχει κανένα απολύτως μυστήριο.⁵ Αντιθέτως, το μυστήριο φαίνεται να αφορά τα λαϊκά στρώματα, τις στρατιές των εργαζομένων που κατακλύζουν τα αστικά κέντρα αναζητώντας μια θέση στο εργοστάσιο. Μέσα από ποιες, αλήθεια, κοινωνικές και ατομικές διεργασίες οι απλοί βιομηχανικοί εργάτες θα δεχτούν να θυσιάσουν την υγεία και τη ζωή τους για την υλοποίηση του προμηθεϊκού σχεδίου και το μετασχηματισμό του κόσμου; Πώς να εξηγήσουμε τη θανατηφόρα «μανία» της

5. Βλ. σχετικά, Ch. Lalive d' Epinay, 1994, «Significations et valeurs du travail, de la société industrielle à nos jours», στο M. De Coster et F. Pichault (éd.), *Traité de sociologie du travail*, Buxéλλες, εκδ. De Boeck Université, σ. 55-82.

εργατικής τάξης για την εργασία, την «αυτοκαταστροφική διαστροφή» που τη διακατέχει, αναρωτιέται απελπισμένα ο περιφρονημένος και παραγνωρισμένος γαμπρός του Μαρξ, Πολ Λαφάργκ.⁶

Πώς να ερμηνεύσουμε τη βαθύτατη ενσωμάτωση των προλετάρων, παρά τις κατά καιρούς έντονες αντιστάσεις τους, σε μια ηθικοπρακτική που τους στερούσε πολύ περισσότερα από όσα τους προσέφερε; Τι είναι αυτό που, ακόμη και σήμερα, ωθεί τους νέους ανειδίκευτους εργαζόμενους να δηλώνουν: «Το αφεντικό μπορεί να μου βάζει τις φωνές, μπορεί να με βρίζει, εγώ όμως, όταν κάνω μια δουλειά, θέλω να την κάνω καλά»; (από συνέντευξη νεαρής εργαζόμενης σε έρευνα σχετική με την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο).

Ορισμένοι κοινωνιολόγοι και ιστορικοί, θεωρώντας ανεπαρκή τα, ούτως ή άλλως, αναμφισβήτητα επιχειρήματα της ανάγκης για επιβίωση και της επίδρασης της κυρίαρχης ιδεολογίας, αναζητούν ερμηνείες στην ιδιαίτερη κουλτούρα της εργατικής τάξης. Διατυπώνεται έτσι η ενδιαφέρουσα άποψη ότι, όταν οι αγρότες και τα παιδιά τους μεταναστεύουν στα αστικά κέντρα για να απαρτίσουν τα νέα εργατικά στρώματα, μεταφέρουν και μια μακρόχρονα εσωτερικευμένη εργασιακή κουλτούρα που υπερβαίνει την απολαυστική θέαση του ολοκληρωμένου προϊόντος της εργασίας. Πρόκειται για μια ικανοποίηση που σχετίζεται με την *κίνηση* την οποία απαιτεί η εκτέλεση ενός έργου, μια κίνηση που οι εργαζόμενοι τη βιώνουν ως έκφραση της δημιουργικότητάς τους. Με αυτή την έννοια, ο Γάλλος κοινωνιολόγος Michel Nerret διακρίνει την εργασιακή ηθικοπρακτική της εργατικής τάξης, που τη χαρακτηρίζει *εκφραστική*, από την εργασιακή ηθικοπρακτική της αστικής τάξης, που τη θεωρεί *εργαλειακή*.⁷ Παρά τον κατακερματισμό της εργασίας που σταδιακά επιβάλλει η βιομηχανική παραγωγή, οι δύο ηθικοπρακτικές θα συνυπάρξουν, με αποτέλεσμα το εργασιακό έθος του καθήκοντος να διατηρηθεί επί αιώνες, αιώνες σκληρών συγκρούσεων ανάμεσα σε λαούς και τάξεις.

Σύμφωνα με αυτό το έθος, ο *αληθινός* άνθρωπος είναι ο άνθρωπος της εργασίας. Ο άνεργος δεν είναι παρά ένας αποτυχημένος, ένας τεμπέλης,

6. Σε δύο πρωτοποριακά για την εποχή τους κείμενα, ο Πολ Λαφάργκ θα υποστηρίξει πως ο ελεύθερος χρόνος είναι και εφικτός, λόγω της εκμχάνισης της εργασίας, και αναγκαίος για την απελευθέρωση της εργατικής τάξης από τα δεινά του καπιταλιστικού συστήματος. Paul Lafargue, *La religion du capital*, κείμενο που γράφτηκε επτά χρόνια μετά το *Δικαίωμα στην Τεμπελιά* και αναφέρεται στη γαλλ. έκδ. *Le droit à la paresse*, 1969, Παρίσι, Maspero.

7. Βλ. το τρίτομο έργο του M. Verret, 1979, *L' Espace ouvrier*, A. Collin· 1982, *Le Travail ouvrier*, A. Collin· 1996, *La culture ouvrière*, L' Harmattan.

ένας άχρηστος για το κοινωνικό σύνολο και για τούτο περιφρονημένος από αυτό. Έκαστος ιδεότυπος –ο αστός, ο αγρότης, ο εργάτης– διεκδικεί κατ' αποκλειστικότητα το παράσημο του αληθινά εργαζόμενου για το κοινό συμφέρον. Αρκεί να υπενθυμίσουμε την περίοπτη θέση των «ηρώων της εργασίας» στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, για να κατανοήσουμε ότι οι μέχρι θανάτου συγκρούσεις γύρω από τα διλήμματα «ελεύθερη αγορά ή σχεδιοποίηση της οικονομίας, κρατισμός ή κολλεκτιβισμός» δεν ήταν διόλου ασύμβατες με το κυρίαρχο εργασιακό έθος. Άλλωστε, οι σοσιαλιστικές κοινωνίες της εποχής υμνούν την εργασία, στήνουν ανδριάντες στους ήρωες του σταχνοβισμού και διεκδικούν το πρόταγμα της Ανάπτυξης και της Προόδου. Με αυτή την έννοια, φαίνεται σωστή η παρατήρηση του Γάλλου κοινωνιολόγου Raymond Aron ότι η βιομηχανική κοινωνία είναι *μία και παγκόσμια*.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΛΛΑΓΗ

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το εργασιακό έθος αρχίζει να μετασχηματίζεται, έτσι ώστε σήμερα, παρά τις επιβιώσεις αρκετών στοιχείων, δεν είναι πλέον το ίδιο. Τρεις, τουλάχιστον, ιστορικές διεργασίες φαίνεται πως έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή την αλλαγή που, ενδεχομένως, είναι από τις σημαντικότερες του τέλους του αιώνα μας:

- α) Η αμφισβήτηση της αστικής τάξης και της ιδεολογίας της, οι κοινωνικοί αγώνες, οι εργατικές διεκδικήσεις και η πάλη των ιδεών δεν οδήγησαν ούτε στην κατάρρευση της αστικής κοινωνίας ούτε στη διάλυση των επιχειρήσεων. Είχαν όμως ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των αστικών καθεστώτων με την εμφάνιση του Κράτους Πρόνοιας και της αρχής της κοινωνικής αλληλεγγύης.
- β) Η ιστορική περίοδος 1945-1975, η γνωστή ως «εποχή της αφθονίας» ή «ένδοξη τριακονταετία», θα επιφέρει μια σιωπηρή αλλά βαθιά πολιτιστική επανάσταση στο επίπεδο της καθημερινής ζωής.
- γ) Η έναρξη της πετρελαϊκής κρίσης (1973) θα αναγγείλει το τέλος της παραπάνω περιόδου με κύρια σημεία αιχμής τη σταδιακή αύξηση της ανεργίας και την τεχνολογική αναδιάρθρωση της παγκόσμιας πλέον οικονομίας.

Ας επισημάνουμε επίσης δύο γεγονότα που, από τις αρχές του αιώνα, συνοδεύουν και σηματοδοτούν τη μετάβαση της βιομηχανικής κοινωνίας στη σύγχρονη μεταβιομηχανική εποχή:

Το πρώτο αφορά τις ιδεολογικές και κοινωνικές συγκρούσεις γύρω από το τεράστιο ζήτημα της κοινωνικής αλληλεγγύης. Ως γνωστόν, η κυρίαρχη ιδεολογία θεωρεί ότι το άτομο οφείλει να στηρίζεται στον εαυτό του, να προβλέπει την αρρώστια, το ατύχημα, τα γηρατειά, την ανεργία και να προετοιμάζεται για τέτοιες δύσκολες καταστάσεις. Η αλληλεγγύη, όσο κι αν προπαγανδίζεται ως χριστιανικό φιλανθρωπικό καθήκον, παραμένει υπόθεση προσωπικής επιλογής.

Ωστόσο, μέσα από τη δίνη των πολέμων, των κρίσεων και των ταξικών αγώνων προβάλλει το ουσιαστικό ζήτημα της δυνατότητας των φτωχών να αντιμετωπίζουν μόνοι τους τις «κακοτυχίες» της ζωής. Οι συγκρούσεις θα φέρουν στο προσκήνιο δύο εμβληματικές φυσιογνωμίες, οι οποίες επανέρχονται σήμερα με δραματικό τρόπο στην επικαιρότητα: τον *άνεργο* και τον *συνταξιούχο*. Το ερώτημα είναι αν ο άνεργος είναι ένας τεμπέλης ή ένας άνθρωπος στον οποίο η κοινωνία στερεί το δικαίωμα στην εργασία, και αν είναι δίκαιο ο συνταξιούχος, μετά από μισό αιώνα κοπιαστικής εργασίας, να φτάνει στο τέλος της ζωής φτωχός και περιφρονημένος.

Η συζήτηση γύρω από αυτά τα θέματα παίρνει σημαντικές διαστάσεις στη διάρκεια του μεσοπολέμου με τη συμμετοχή εκπροσώπων από όλες τις κοινωνικές και ιδεολογικές τάσεις (σοσιαλιστές επαναστάτες, μεταρρυθμιστές, φιλελεύθεροι, εκπρόσωποι της Εκκλησίας, κ.λπ.). Τα αποτελέσματα όμως γίνονται ορατά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την αντίσταση κατά του φασισμού και τη συνεπαγόμενη συμμετοχή πολλών αριστερών παρατάξεων στις κυβερνήσεις απελευθέρωσης. Το Κράτος Πρόνοιας κάνει την εμφάνισή του και η αρχή της κοινωνικής αλληλεγγύης υιοθετείται από τα αστικά κόμματα που επιθυμούν να ελέγξουν τις κοινωνικές συγκρούσεις. Οι σοσιαλιστικές κοινωνίες παύουν να διεκδικούν το μονοπώλιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και οι φιλελεύθερες ανταγωνιστικές κοινωνίες εμφανίζονται να έχουν επίσης ανθρωπιστικά ιδεώδη.

Το δεύτερο γεγονός αφορά το σταδιακό μετασχηματισμό των σχέσεων ατόμου και κοινωνίας. Το άτομο δεν έχει πια μόνο καθήκοντα και υποχρεώσεις προς την κοινωνία. Έχει επίσης δικαιώματα όπως, για παράδειγμα, το δικαίωμα στην εργασία που αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για το δικαίωμα στην υγεία, την εκπαίδευση, τη σύνταξη και τη γενικότερη ευημερία.

Η αλληλεγγύη αποκτά κοινωνικό χαρακτήρα και το Κράτος αναλαμβάνει να οργανώσει πρακτικά και νομοθετικά το πλαίσιο, τους όρους και τα όρια της κοινωνικής πλέον αλληλεγγύης. Αξίζει να επισημάνουμε ότι αυτές οι αλλαγές προηγούνται της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς «ουδείς μπορούσε να προβλέψει την αφθονία της ένδοξης τριακονταετίας,

παρά την αισιοδοξία για το μέλλον».⁸ Με αυτή την έννοια, οι αιτίες της σημερινής κρίσης του Κράτους Πρόνοιας δε θα έπρεπε να εντοπίζονται μόνο στις οικονομικές εξελίξεις αλλά και στις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές αλλαγές.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις, που επιφραγίζουν τη νέα κατάσταση, θέτουν, βέβαια, ως προτεραιότητα την εργασία και τις εργασιακές σχέσεις. Όμως, αρκετές ρυθμίσεις αφορούν τον εκτός εργασίας χρόνο (σύνταξη, ασθένεια, ανεργία), αναγνωρίζοντας ορισμένα δικαιώματα του ατόμου στο παρόν και όχι σε ένα μακρινό και απροσδιόριστο μέλλον.

Ωστόσο, η μεγάλη τομή με το παρελθόν θα γίνει την περίοδο 1945-1975. Αυτή η εξαιρετική και ενδεχομένως ανεπανάληπτη στιγμή στην ιστορία της ανθρωπότητας⁹ θα σημάνει τη μετάβαση στην καταναλωτική κοινωνία. Μια σιωπηρή επανάσταση συντελείται στο επίπεδο της καθημερινής ζωής. Το αυτοκίνητο, η τηλεόραση, το αντισυλληπτικό χάπι συμβολίζουν τις ριζικές αλλαγές που σταδιακά επέρχονται στους τρόπους ζωής, στις συλλογικές αναπαραστάσεις, στις ατομικές και κοινωνικές αξίες των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Ένα μεγάλο μέρος του εργάσιμου χρόνου αποδεδειγμένο και ο εργαζόμενος ανακαλύπτει τον ελεύθερο χρόνο των διακοπών και της αναψυχής. Αυτή ήταν μια βασική ιστορική προϋπόθεση, ώστε οι εργαζόμενοι να ανακαλύψουν ενορμήσεις, προσδοκίες και επιθυμίες που μέχρι τότε ανήκαν στη σφαίρα της ντροπής και της απαγόρευσης. Πρόκειται για μια σημαντική στιγμή στην εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού, της οποίας η πολυπλοκότητα θα άξιζε να αναλυθεί με τη βοήθεια των εννοιολογικών εργαλείων του Norbert Elias περί *ψυχογένεσης* της ενήλικης προσωπικότητας και κοινωνιογένεσης του πολιτισμού μας.¹⁰

8. Για παράδειγμα, το Εθνικό Απελευθερωτικό Συμβούλιο της Γαλλίας επεξεργάζεται το νόμο για την κοινωνική ασφάλιση πριν από την απελευθέρωση. Βλ. Ch. Lalive d' Epinay, *ό.π.*.

9. Αυτή είναι η άποψη του J. K. Galbraith για την περίοδο της αφθονίας. Galbraith J. K., 1958, *The Affluent Society*, Βοστώνη, Houghton.

10. Ο Ν. Ελίας χρησιμοποιεί τις παραπάνω έννοιες για να ερμηνεύσει την αλλαγή στην αίσθηση της αιδούς και της αποστορφής στην πορεία του δυτικού πολιτισμού. Πολλές στάσεις και συμπεριφορές θα μπορούσαν να ερμηνευθούν έτσι, καθώς, όπως γράφει ο ίδιος, «Το σταθερό πρότυπο σε ό,τι η κοινωνία επιτάσσει ή απαγορεύει αλλάζει. Αντιστοίχως με αυτό μετατοπίζεται το όριο των κοινωνικά καλλιεργημένων συναισθημάτων δυσοφορίας και φόβου /.../ Άρα δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την ψυχογένεση του έθνους του ενήλικου στην πολιτισμένη κοινωνία, όσο την εξετάζουμε ανεξάρτητα από την κοινωνιογένεση του "πολιτισμού" μας /.../ Η κοινωνιογενετική και ψυχογενετική έρευνα κατατείνει στην αποκάλυψη ακριβώς της τάξης των ιστορικών αλλαγών, τη μηχανική τους και τους συγκεκριμένους μηχανισμούς τους», Ν. Ελίας, *ό.π.*, σ. 61-64.

* * *

Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, οι κοινωνικές σημασίες της εργασίας αλλάζουν. Η νέα εποχή απαιτεί μια νέα εργασιακή κουλτούρα. Η εργασιακή δραστηριότητα δεν αποτελεί πλέον ιερό καθήκον, αλλά αναγκαίο μέσο για τη συμμετοχή στην κατανάλωση, την απόκτηση αγαθών και την απόλαυση των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Σκοπός του ατόμου δεν είναι πια η συλλογική ευημερία και η ανάπτυξη μέσω της εργασίας, αλλά η ατομική πραγμάτωση και η προσωπική έκφραση. Ατομική πραγμάτωση και προσωπική έκφραση είναι έννοιες που αναμφισβήτητα θέτουν δυσκολίες στην κοινωνιολογική προβληματική, καθώς παραπέμπουν σε βιοψυχολογικά χαρακτηριστικά του ατόμου. Εξίσου δύσκολο είναι όμως να αμφισβητήσουμε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά τείνουν να αποτελέσουν ένα είδος «ανθρωπολογίας» της εποχής μας.

Το προηγούμενο κοινωνικό έθος πρότεινε και επέβαλε ηθικούς κανόνες και κώδικες συμπεριφοράς κοινά αποδεκτούς με κεντρικό άξονα την εργασία. Το νέο έθος διαμορφώνεται με επίκεντρο την κατανάλωση και τον ελεύθερο χρόνο. Ακόμη κι όταν το φάντασμα της ανεργίας απειλεί όλο και περισσότερα άτομα, η εργασία δύσκολα αναγορεύεται σε υπέρτατο σκοπό της ζωής. Ακόμη κι όταν οι άνθρωποι εργάζονται πολύ, ο βαθύτερος σκοπός είναι να ζήσουν «καλύτερα» στον ελεύθερο χρόνο, να απολαύσουν περισσότερο όλο και περισσότερα. Όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η σχετική ευημερία όχι μόνο δεν σίγασε την καταναλωτική και αναπτυξιακή δίψα, αλλά την εγκατέστησε στο επίκεντρο του τρέχοντος κοινωνικού και πολιτικού φαντασιακού. Εφ' εξής, όλα συμβαίνουν σαν να υπήρχαμε, να σχεδιάζαμε, να αξιολογούσαμε και να πολιτευόμαστε αποκλειστικά και μόνο για να αναπτυσσόμαστε».¹¹

Το αν αυτή η τάση είναι έκφραση ματαιότητας ή όχι είναι ζήτημα που μπορεί να απασχολήσει τους παλαιότερους και νέους φιλοσόφους. Από κοινωνιολογική σκοπιά, αυτό που έχει σημασία είναι ότι το νέο έθος συνοδεύεται από ένα πλήθος συνταγών που υπόσχονται την ευτυχία σε ατομικό επίπεδο. Έτσι, η πραγμάτωση και η πληρότητα είναι προσωπικές αναζητήσεις στις οποίες τα άτομα επιδίδονται καταφεύγοντας στην αβάσταχτη, αλλά συχνά προτιμότερη, απομόνωση από τις συλλογικές διαδικασίες. Το νέο έθος επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής ζωής και εκφράζεται στους κοινωνικούς θεσμούς, όπως τα ΜΜΕ, αλλά και το

11. Βλ. τα εξαιρετικά «Προλεγόμενα» του Κ. Τσουκαλά στο βιβλίο του Ν. Μπόμπιο, 1995, *Δεξιά και Αριστερά*, Πόλις, σ. 26.

σχολείο που αναζητεί νέες παιδαγωγικές θεωρίες και εξατομικευμένες μεθόδους διδασκαλίας. Συγχρόνως, η ψυχαναλυτική κουλτούρα εκλαϊκεύεται για να βοηθήσει το άτομο να είναι «ο εαυτός του» και να επιτύχει την, ούτως ή άλλως, δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στους κοινωνικούς καταναγκασμούς και τις ατομικές ελευθερίες.

Οι ανθρώπινες σχέσεις και οι σχέσεις με τα αντικείμενα αναγορεύουν το χρήμα σε κύριο μέσο ανταλλαγής και επικοινωνίας. Με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, οι παραδοσιακοί ρόλοι ανάμεσα στα δύο φύλα αλλάζουν αργά-αργά για την πλειονότητα των εργαζόμενων γυναικών και ανδρών. Οι βλέψεις των γυναικών για μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική αυτονομία επηρεάζουν βαθιά τις οικογενειακές πορείες, οι οποίες δεν είναι πλέον ευθύγραμμες, μεταβάλλονται ή διακόπτονται ευκολότερα και ταχύτερα. Μπροστά στην αβεβαιότητα της συζυγικής ζωής και το εύθραυστο των διαπροσωπικών σχέσεων, η επαγγελματική απασχόληση αντιπροσωπεύει για τις γυναίκες το κύριο μέσο προσωπικής ασφάλειας και κοινωνικής αναγνώρισης. Από αυτή τη σκοπιά, η εργασία μπορεί να μην αποτελεί πλέον αυταξία, αποτελεί όμως ένα πολύ σημαντικό μέσο, αφού, εκτός από την ικανοποίηση των αναγκών, εξασφαλίζει αυτονομία, ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνική και προσωπική ταυτότητα, ιδιαίτερα στις κοινωνικές κατηγορίες των γυναικών και των νέων.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΦΟΡΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Μέσα σε αυτό το ευφορικό κλίμα θα επέλθει η οικονομική κρίση που, από το 1975 και έπειτα, θα οδηγήσει αργά αλλά σταθερά τις ευρωπαϊκές κοινωνίες στη σημερινή κατάσταση. Η αύξηση της ανεργίας, η αβεβαιότητα για το μέλλον, οι απρόβλεπτες οικονομικές εξελίξεις, η αλόγιστη καταστροφή του περιβάλλοντος, η συρρίκνωση του Κράτους Πρόνοιας κ.λπ. θέτουν υπό αμφισβήτηση πολλές από τις αξίες του δυτικού πολιτισμού. Βεβαίως, η ανάπτυξη, η πρόοδος, η τεχνολογική εξέλιξη εξακολουθούν να αποτελούν αξίες, δεν επιδέχονται όμως πια απλοϊκές και μονοσήμαντες ερμηνείες.

Ο ένας μετά τον άλλο οι μεγάλοι μύθοι που κληρονομήσαμε από τη βιομηχανική εποχή κλονίζονται. Ο μύθος της άνευ ορίων και όρων παντοδυναμίας του ανθρώπου πάνω στη φύση και ο μύθος της διαρκούς οικονομικής ανάπτυξης πλήττονται θανάσιμα, καθώς όλο και περισσότεροι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι η οικονομία μπορεί να στρέφεται εναντίον της κοινωνίας και η φύση να τιμωρεί τον άνθρωπο. Η γενικευμένη αισιοδοξία της δεκαετίας του '60 παραχωρεί τη θέση της στο σκεπτικισμό και την απαισιοδοξία που προκαλούν η έλλειψη απασχόλησης για όλους,

η αβεβαιότητα για την ύπαρξη των συστημάτων ασφάλισης των εργαζομένων, οι περικοπές στις κοινωνικές παροχές. Οι άστεγοι, οι φτωχοί, οι περιθωριακοί πληθαίνουν στις μεγαλουπόλεις των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ οι εκθαμβωτικές εικόνες του star system κάνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό εξαιρετικά οδυνηρό για όσους τον βιώνουν και για όσους επιμένουν να τον καταπολεμούν.

Η ανεργία, η οποία είχε εξαφανιστεί κατά τη διάρκεια της χρυσής τριακονταετίας, επανεμφανίζεται ως «δομική» συνιστώσα της οικονομικής δραστηριότητας σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι μεταβιομηχανικές ευρωπαϊκές κοινωνίες βρίσκονται μπροστά σε ένα παράδοξο φαινόμενο: Από τη μια πλευρά, ένα σημαντικό ποσοστό των μελών τους εξακολουθεί να απολαμβάνει τα αγαθά της αφθονίας και, από την άλλη, είκοσι εκατομμύρια άνθρωποι στις χώρες του ΟΟΣΑ μάταια αναζητούν μια θέση στην αγορά εργασίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι κοινωνικές σημασίες της εργασίας αλλάζουν. Μια σημαντική έρευνα για το αξιακό σύστημα των ευρωπαϊκών κοινωνιών, που πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1981-1993,¹² καθώς και άλλες κοινωνιολογικές μελέτες στη Γαλλία, την Ελβετία, το Βέλγιο κ.α. δείχνουν ότι η εργασία, μολονότι αποτελεί σημαντική κοινωνική αξία, δεν κατέχει πλέον την πρώτη θέση στην κλίμακα του συστήματος των κοινωνικών αξιών. Η εργασία τοποθετείται, μετά την οικογενειακή ζωή που κατέχει την πρώτη θέση, στο ίδιο επίπεδο με τον ελεύθερο χρόνο και τη φιλία. Όπως επισημαίνουν οι ερευνητές, το κοινωνικό αξιακό σύστημα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναδεικνύει μια πολυκεντρική αντίληψη για τη ζωή. Η εργασία, μολονότι αποτελεί σπάνιο αγαθό για πολλούς, δεν αντιπροσωπεύει υπέρτατη αξία για τους Ευρωπαίους πολίτες, οι οποίοι αποδίδουν την ίδια ή και μεγαλύτερη σημασία στην οικογενειακή ζωή, τον ελεύθερο χρόνο και τις κοινωνικές σχέσεις.

Πιο συγκεκριμένα, οι έρευνες φέρνουν στο φως ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την εργασία:

Η εργασία αποτελεί κεντρική αξία για ένα μικρό ποσοστό του εργαζόμενου πληθυσμού στο οποίο ανήκουν ορισμένες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες, όπως διανοούμενοι, επιστήμονες, καλλιτέχνες. Γι' αυτές τις ομάδες η εργασία αντιπροσωπεύει ένα πάθος, ταυτίζεται με την καριέρα και συχνά υπερεπενδύεται από κοινωνική και ψυχολογική άποψη.

12. Πρόκειται για την έρευνα «European Values System Study Group» (υπεύθυνοι: Kerkhofs και De Moor), στον Lalive d' Epinay, ό.π..

Σε αντιπαράθεση προς αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες, η πλειονότητα του εργαζόμενου πληθυσμού άνω των 18 ετών δε θεωρεί την εργασία κεντρική αξία. Αναγνωρίζει όμως ότι ορισμένα χαρακτηριστικά της εργασίας έχουν ιδιαίτερη σημασία όχι τόσο σε κοινωνικό (κύρος, χρησιμότητα, κ.λπ.) όσο σε ατομικό επίπεδο.

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της εργασίας αναφέρονται κατά σειρά προτεραιότητας:

- 1) Ο μισθός (64%),
- 2) Οι ανθρώπινες σχέσεις στο χώρο εργασίας (62%),
- 3) Η μονιμότητα (59%),
- 4) Το ενδιαφέρον που προκαλεί στο άτομο η εργασιακή του δραστηριότητα (57%),
- 5) Η ανάδειξη των ατομικών δεξιοτήτων (49%),
- 6) Η εντύπωση ότι το άτομο επιτυγχάνει κάτι σημαντικό (46%),
- 7) Η ανάλψη πρωτοβουλιών (43%).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αναδεικνύουν ορισμένες σημαντικές διαστάσεις της εργασιακής δραστηριότητας. Όπως επισημαίνει ο Lalive d' Epinay, η σημασία που αποδίδεται στο μισθό, τη μονιμότητα, το ωράριο αναδεικνύει τον *εργαλειακό* χαρακτήρα της εργασίας, ό,τι δηλαδή την καθιστά απαραίτητο μέσο για την ικανοποίηση των αναγκών και τη συμμετοχή στην κατανάλωση.¹³ Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά (δεξιότητα, πρωτοβουλία, υπευθυνότητα, ενδιαφέρον), τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιο «ποιοτικά», δηλώνουν την αναζήτηση προσωπικής έκφρασης και ικανοποίησης στην εργασία.

Φαίνεται, επομένως, ότι στη νέα εποχή η αναζήτηση της ατομικής πραγμάτωσης, η προσωπική έκφραση και η ικανοποίηση προσωπικών επιθυμιών αποτελούν πολύ σημαντικές διαστάσεις της εργασιακής δραστηριότητας. Παρά την ανεργία και την αβεβαιότητα για το μέλλον, το έθος του ατομικισμού αναγορεύεται σε κύριο χαρακτηριστικό της μεταβιομηχανικής εποχής, επηρεάζει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες και, κατά συνέπεια, την εργασία. Το νέο έθος φέρνει στο προσκήνιο το άτομο που αναγορεύεται σε κύρια αρχή νοηματοδότησης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, υπερβαίνοντας τις θεσμοποιημένες αρχές (κράτος, εκκλησία, κοινωνική ομάδα, πολιτικό κόμμα, κ.λπ.).

Με αυτή την έννοια, η εργασία ως κοινωνικό και ηθικό καθήκον του ατόμου φαίνεται πως ανήκει οριστικά στη βιομηχανική εποχή. Από αυτή

13. Ch. Lalive d' Epinay, *ό.π.*

τη σκοπιά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η νέα εποχή δε σηματοδοτεί το τέλος της εργασίας, όπως λέγεται, αλλά ο *τέλος μιας ορισμένης ιστορικής σημασίας* της εργασίας. Η απομάγευση του κόσμου μας δεν μπορούσε παρά να συμπεριλάβει την απομάγευση της εργασιακής δραστηριότητας από τα μυθικά στοιχεία που την περιέβαλαν για αιώνες.¹⁴

Η εργασία δε στερείται, επομένως, κοινωνικών νοημάτων. Απλώς αποκτά νέες σημασίες συνυφασμένες με το κυρίαρχο κοινωνικό έθος της ατομικής πραγμάτωσης. Ωστόσο, η εργασία παραμένει αντικείμενο των καταναγκασμών που επιβάλλονται στα άτομα από την αγορά εργασίας και την παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Η ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος καθίσταται μια αβέβαιη και δύσκολη περιπέτεια για τους νέους ανθρώπους και η απόσταση ανάμεσα στην εργασία που κάνουν και εκείνη που θα ήθελαν να κάνουν μεγαλώνει. Οι ατομικές βλέψεις, όσο ισχυρές και αν είναι, εξακολουθούν να προσδιορίζονται και να περιορίζονται από την κοινωνική θέση, το επίπεδο εκπαίδευσης και την επαγγελματική εξειδίκευση.

Η εργασία εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική αξία για όσους καταφέρνουν ακόμη να αγγίζουν μέσω αυτής το όνειρο της ατομικής πραγμάτωσης και της προσωπικής έκφρασης. Αυτοί όμως είναι λίγοι και η προβολή του ιδιαίτερου αξιακού τους συστήματος στο κοινωνικό σύνολο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Για την πλειονότητα των ανθρώπων η αξία της εργασίας είναι πλέον *μερική και σχετική*, καθώς όλο και περισσότερο προσδιορίζεται από το τι επιτρέπει, τι περιορίζει και τι απαγορεύει να υλοποιήσουν τα άτομα στους εκτός εργασίας χώρους και χρόνους της κοινωνικής και προσωπικής ζωής.

Η βιομηχανική κοινωνία πέτυχε το στόχο της ανάπτυξης μέσω της καθολικής ενεργοποίησης –και εκμετάλλευσης– της ανθρωπίνης εργασιακής δύναμης στο όνομα του καθήκοντος προς το κοινωνικό σύνολο, της κοινωνικής προόδου και της συλλογικής ευημερίας. Η μεταβιομηχανική κοινωνία παγκοσμιοποιεί την οικονομική δραστηριότητα, μετατρέπει όμως την εργασιακή δραστηριότητα σε *μερική απασχόληση*. Η τεχνολογική αναδιάρθρωση δεν απαιτεί πια την ενεργοποίηση του συνόλου του

14. Ο Κ. Τσουκαλάς γράφει: «Εφ'εξής λοιπόν, οι διαφορετικές εκτιμήσεις ως προς την εσωτερική ιεράρχηση των επιμέρους θεμελιακών ιδεωδών στο πλαίσιο του συνολικού αξιακού συστήματος υπόκεινται πια στον αδυσώπητο επικαθορισμό των χειρολισστών ωφέλιμων και ποσοτικοποιημένων στόχων. Και συνεπώς, οι σύγχρονες κοινωνίες μπορούν πια να αυτοπροσδιορίζονται μέσα από την αύξουσα εγκατάλειψη των αξιακών διλημμάτων. Η απομαγιστοποίηση του κόσμου ολοκληρώνεται μέσα από την απομαγιστοποίηση των θεμελιωδών αξιών», *ό.π.*, σ. 30.

εργατικού δυναμικού και, κατά συνέπεια, η οικονομική ανάπτυξη συμβαδίζει με τη «δομική» ανεργία ενός μέρους του πληθυσμού. Έτσι, η διατήρηση του ποσοστού της ανεργίας, σε ανεκτά για το κοινωνικό σύνολο επίπεδα, φαίνεται περισσότερο ρεαλιστικός στόχος από τη δημιουργία θέσεων εργασίας για όλους.

Η εργασία μπορεί να μην είναι πλέον απόλυτη αξία, μοναδικός και κύριος τόπος και χρόνος πραγμάτωσης του ατόμου. Παραμένει όμως τόπος και χρόνος της κοινωνικής ανισότητας με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον των κοινωνιών μας.

Ούτε οι αισιόδοξοι τεχνοκράτες, οι οποίοι ευαγγελίζονται έναν παγκόσμιο παράδεισο, ούτε οι απαισιόδοξοι φιλόσοφοι, οι οποίοι ευαγγελίζονται μια οικουμενική καταστροφή, μπορούν να προβλέψουν σήμερα τις συνέπειες των τελευταίων εξελίξεων. Φαίνεται πως μόνο οι ιστορικές διαδικασίες θα μπορέσουν να απαντήσουν σε πολλά από τα ερωτήματά μας, αφού, όπως έλεγε ο Καρλ Μαρξ, η Ιστορία και μόνο αυτή διαθέτει περισσότερη φαντασία από όλους εμάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Aron R., 1962, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Paris, Gallimard.

Ελίας Ν., 1997, *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεώτερη Ευρώπη*, Αθήνα, τόμος Α', Νεφέλη.

Elias N., 1991 (1987), *La société des individus*, Paris, Fayard.

Fourastié J., 1979, *Les Trente Glorieuses*, Paris, Fayard.

Kaplow T., 1981, «La fin de la Saint-Lundi. Etude sur le Paris ouvrier au XIXe siècle», *Temps Libre*, Denoel, no 2, σ. 107-118.

Κορωνάου Α., Καμπέρης Ν., 1994, «Η κοινωνική δυναμική των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 55, Ιανουάριος-Μάρτιος, σ.102-106.

Κορωνάου Α., 1996, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα, Νήσος.

Lafargue P., 1969 (1883), *Le droit à la paresse*, Paris, Maspero.

Lalivé d' Epinay Chr. (μαζί με τον C. Garcia), 1988, *Le mythe du travail en Suisse. Splendeur et déclin au cours du XXe siècle*, Geneve, Georg.

Lalivé d' Epinay Chr., 1994, «Significations et valeurs du travail de la société industrielle à nos jours», *Traité de Sociologie du Travail*, Bruxelles, De Boeck, σ. 55-82.

Lalivé d' Epinay (éd.), 1988, *Travail, activité, condition humaine à l'aube du XXe siècle*, Maastricht, Presses Interuniversitaires Européennes.

- Lasch Chr., 1979, *The Culture of Narcissisme*, New York, Warner Books.
- Le Goff J., 1980, «Temps du travail, temps du loisir au Moyen Age», *Temps Libre*, no 1, Paris, Denoel, σ. 51-60.
- Ricoeur P., 1983, *Temps et récit*, Paris, Editions du Seuil.
- Rifkin J., 1996, *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Stoetzel J., 1983, *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris, PUF.
- Τσουκαλάς Κ., 1987, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1995, «Προλεγόμενα», στο Μπόμπιο Ν., *Δεξιά και Αριστερά*, Αθήνα, Πόλις.
- Nerret M., 1996, *La culture ouvrière*, Paris, L'Harmattan.
- Weber M., 1978, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Αθήνα, Κάλβος (1993, Gutenberg).

